

רשימות ביקורת

יאיר בוימל, צל כחול לבן: מריניות הממסד הישראלי ופעולותיו בקרב האזרחים הערבים בישראל – השנים המעצבות 1958-1968, חיפה: פרדס, 2007, עמ' 445.
חיים זנדברג, מקרקעי ישראל: ציונות ופוסט-ציונות, ירושלים: המכון למחקרי חקיקה ולמשפט השוואתי ע"ש הרי ומיכאל סאקר, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2007, עמ' 221.

מה שהיה להוכיח, או: האם מחצית כוס מלאה ועוד מחצית כוס ריקה הן כוס שלמה?

את הספר צל כחול לבן כתב היסטוריון. את הספר מקרקעי ישראל: ציונות ופוסט-ציונות כתב משפטן. הספר צל כחול לבן סוקר את מדיניות ממשלת ישראל כלפי אזרחיה הערבים בתקופה מוגבלת – העשור השני למדינה – ומביא סקירה מקיפה של כל היבטיה של מדיניות זו; הספר מקרקעי ישראל מתמקד בנושא אחד – המדיניות הקרקעית של המדינה ביחס לאזרחיה הערבים – ובוחר אותה לאורך זמן. ואולם, סקירתם של שני הספרים זה לצד זה עשויה להועיל, לא רק משום ששניהם עוסקים במדיניות ממשלות ישראל כלפי המיעוט הערבי במדינה, אלא גם מכיון שההשוואה ביניהם מעלה בכירור סוגיה ישנה אך חשובה: השפעת עמדותיו האישיות של הכותב על תוצאות מחקרו.

כותבים בעלי תפיסת עולם מגובשת, הנתקלים במהלך מחקריהם בעובדות או באופני ניתוח שאינם עולים בקנה אחד עם הנחותיהם המוקדמות או עם תפיסתם הערכית-פוליטית, מתחבטים לא פעם בשאלה כיצד לנהוג, ונדרשים לבחור בין שלוש דרכי פעולה מקובלות. הדרך האחת היא להתעלם מכל מה שאינו מתאים לתפיסת עולמו של החוקר. ואולם דרך זו חשופה לעינו של הקורא הביקורתי, והוא עלול לזלזל במחקר ולקטלגו כתעמולה. ולכן, מי שאינו מעוניין שמחקרו ייחשב למוטה פוליטית – יימנע ממנה (טובות הנאה שונות עשויות לצמוח, כמובן, גם מפרסום מחקרים מוטים פוליטית, ולכן אין לצפות שסוגה זו תעבור מן העולם). דרך שנייה היא דרך הפוכה, אך רק לכאורה. בדרך זו החוקר חושף את העובדות ואת הטענות המנוגדות להנחותיו, אולם לא כדי שיהפכו לחלק מגוף הידע הנוצר בכתיבה, אלא רק כדי לסתור אותן וכדי להדוף את הביקורת שהייתה מופנית כלפיו לו היה מתעלם מעובדות מובהקות. הדרך השלישית הפתוחה בפני החוקר היא לבחון באמת את כל החומר העומד מולו, ולהתאמץ לחפש אחרי הדבר החמקמק (כה חמקמק עד שיש הכופרים בקיומו) המכונה 'אמת'. רוב החוקרים נעים בין שלוש הדרכים האלה, פעם נוטים לכה ופעם לכה, אפילו באותו מחקר עצמו.

מחשבות אלו עלו במוחי בעת שקראתי את שני הספרים הנידונים. שניהם ראויים לקריאה, בשניהם חומר מעניין וחדש, אך כל אחד מהם מצייר תמונה שונה לחלוטין. מסקנתו של בוימל, המציג את טיעונו בצורה סדורה, היא שמדינת ישראל עשתה כל שביכולתה כדי להצטרף את צעדיהם של אזרחיה הערבים, לנכס את קרקעותיהם ולהפוך אותם לכוח עבודה זול בעבור החברה היהודית. זנדברג, העוסק בסוגיית הקרקע, אחד ממוקדי המחלוקת הקשים בין המדינה לערבים החיים בה, מנסה להביא את הקורא להאמין שהמדינה נהגה כלפי אזרחיה הערבים בזהירות מופלגת, נמנעה מלפגוע בזכויותיהם הקנייניות בקרקע, ואם עשתה זאת – בדין ובצדק עשתה. הקורא את שני הספרים תוהה כיצד שני חוקרים שעיינו לעומק במסמכים ארכיוניים מציגים תמונות עולם כה שונות. דומה שהתשובה לתהייה זו תימצא בנקל: אמונותיהם וערכיהם של החוקרים הם שהכתיבו את מסקנותיהם. ולפני שאפנה לסקור את תוכנם של הספרים, על יתרונותיהם וחסרונותיהם, אעיר הערה נוספת על תופעה זו.

שלא כמו מה שאנו ('המאמינים בעובדות') מלמדים לעתים בחוגים להיסטוריה, כתיבה מוטה אינה בהכרח שלילית, למרות הבעייתיות שבה. טבעי שחוקרים מקדישים את זמנם למחקר כדי שיוכלו לבסס את דעותיהם ואת השקפת עולמם על אדנים מדעיים, ולא בשביל לסתור אותם. ואם ישאל השואל: והאמת מה חזה עליה? דומה שהתשובה פשוטה – האחריות אינה מוטלת על הכותבים בלבד, אלא, בראש ובראשונה, על הקורא. על הקורא לקרוא קריאה ביקורתית – לקרוא כתיבה מוטה לצד אחד, וכתיבה מוטה לצד אחר, ולעוד צד, וכתיבה מוטה פחות (אם יתמזל מזלו למצוא), וכך לנסות לגבש את עמדתו בעודו כוחן את הנחות המוצא שלו עצמו, שאֵתן החל בקריאה. הספרים שלפנינו יכולים בהחלט לשמש למטרה זו: הן המאמינים בצדקת מפעלותיה של מדינת ישראל, והן מי שרואים בעיקר את העוולות שעשתה, יוכלו להוסיף ידע ולמצוא תועלת בכל אחד מהם, למרות חסרונותיהם.

ספרו של בוימל, המבוסס על עבודת הדוקטור שהגיש לאוניברסיטת חיפה, הוא הספר המקיף ביותר שנכתב עד כה על פעולות גורמי השלטון הישראלי בקרב הערבים בישראל בעשור השני של המדינה. את הפרק הראשון בוימל מקדיש לגופים השונים במפא"י שהופקדו על ענייני ערבים, מכיוון שמפלגה זו היא הגורם שהשפיע יותר מכול על מדיניות הממשלה בשנים ההן. הציטוטים מן הפרוטוקולים של הוועדות השונות מאלפים ומאפשרים להבחין בגישות השונות שרווחו באותה תקופה. מעניינים במיוחד הדיונים בהצעות להטמיע את הערבים בישראל בחברה היהודית הכללית. עם זאת, כפי שמציין בוימל, היעדר חזון משותף (אפילו לחברי מפא"י) באשר לעתיד היחסים בין יהודים לערבים במדינה, מחסור תמידי בתקציבים והיעדר הנהגה המסוגלת להוביל את המהלכים שהוחלט עליהם, גרמו לכך שדיונים רבים היו עקרים והמדיניות לא הייתה עקבית.

הפרק השני בספר מוקדש למדיניות הממשלה, ובו בוימל מציג באופן משכנע את הטענה שבעשור השני זנחה הממשלה את שאיפתה לפנות משטחה את הערכים אזרחי ישראל, שאיפה שאיפיינה את העשור הראשון, ובמקומה עיצבה מדיניות של 'הדרה ואפלייה מתוכננת ואדמיניסטרטיבית' (בוימל, עמ' 81).

ההסתדרות ופעילותה עומדות במרכז הפרק השלישי, ובעצם גם במרכז הפרק הרביעי. בפרקים אלו קובע בוימל שמטרת העל של ההסתדרות הייתה להשתלט על הכלכלה הערבית. המדיניות הממשלתית הייתה 'הפיכתו של המגזר הערבי לספק כוח אדם זול מחד גיסא, ולשוק לתוצרת התעשייה היהודית מאידך גיסא' (בוימל, עמ' 133). בוימל טוקר את תכניות הפיתוח בכפרים הערביים, את חיבורם לרשת החשמל וכיוצא בכך, ומגיע למסקנה שהן נועדו להחליש את האוכלוסייה הערבית ולא לחזקה. טענה זו מתבססת על דבריהם של העושים במלאכה, מהם עולה שתכניות אלו נועדו להגביר את צריכתם של התושבים הערבים, וכך להזרים את ההון שהצטבר בידיים ערביות בחזרה למשק היהודי (בוימל, עמ' 139). ניתוח מעניין זה סותר את טענתה של ההסברה הישראלית הרשמית, שפעולות הפיתוח ביישובים הערבים הן הוכחה ליחס השוויוני כלפי הערבים בישראל. דברים אלו מזכירים את השיחה הידועה בין חכמי ישראל על מפעלי הפיתוח של האימפריה הרומית ששלטה בארץ, כפי שהיא מופיעה בגמרא. פתח בשיחה רבי יהודה שאמר:

ראו כמה נאים מעשיהן של אומה זו [רומי]; תיקנו [התקינו] שווקים, תיקנו גשרים, תיקנו מרחצאות. רבי יוסי שתק. נענה רבי שמעון בר יוחאי ואמר: כל מה שתיקנו לא תיקנו אלא לצורך עצמן. תיקנו שווקים להושיב בהן זונות, מרחצאות לעדן בהן עצמן, גשרים ליטול מהן מכס (תלמוד בבלי, שבת לג ע"ב).

כלומר, גם פעולות פיתוח של השלטון, ובייחוד של שלטון זר, אפשר לנתח באופנים שונים, ולייחס להם מניעים שליליים או חיוביים, על פי נטיית הלב או על פי הוכחות מוצקות.

הפרק החמישי בספר עוסק במגוון שירותים ציבוריים ובהם שירותי הבריאות. כמו בתחומים אחרים, בוימל מוכיח גם בהקשר זה שמצבם העדיף של היהודים מקורו בהבדלים באופיין של שתי החברות וברמת הארגון שלהן בתקופת המנדט, ואינו רק תוצר של מדיניות ממשלתית מפלה. בוימל מציג נתונים המראים שיפור בתנאי החיים של הערבים: 'במהלך התקופה הנדונה עלתה תוחלת החיים של הערבים מ-69 שנים ל-70.5', הוא מציין (בוימל, עמ' 207), ומוסיף: 'ואילו בקרב היהודים היא נשארה יציבה ועמדה על 72.5 שנים'. אלא שזו אינה התמונה כולה: 'עם זאת, מצבם

הירוד של שירותי הבריאות הקהילתיים בכפרי המגזר הערבי והעדפת המגזר היהודי נתנו את אותותיהם במרדדים החשובים ביותר. אחד מהם הוא שיעור לידות מת, שירד אצל היהודים מ-15.4 לאלף בשנת 1958 ל-9 לאלף בשנת 1970, ואילו אצל הערבים עלה השיעור מ-10.4 לאלף בראשית התקופה הנידונה, ל-14 לאלף בסופה. זהו נתון חשוב ביותר המעיד על יחס המדינה לאזרחיה הערבים לא פחות – וכנראה יותר – מפרוטוקולים של ועדות, החלטות של שופטי בג"ץ וכיוצא בכך. נתון זה גם מצביע על כך שבתחומים מסוימים הורע מצבם של הערבים תחת שלטון ישראל.

סיף אל-דין אל-זעבי, מי שהיה ראש עיריית נצרת, חבר כנסת ומקורב לשלטונות, אולי לא הכיר את הנתונים הסטטיסטיים, אבל חי במציאות הנידונה בספר. אל-זעבי מציע זווית ראייה שונה מזו של בוימל. בספר זיכרונותיו הוא מספר על פעולות הפיתוח של המדינה בכפרים הערבים, ובין היתר, על ביקורו הראשון בכפרי המשולש לאחר סיפוחם לישראל ב-1949, בלוויית יצחק בן צבי. הכפרים נראו כחורבות למחצה, הוא מספר, האנשים היו מובטלים ומיואשים ועתידו של האזור נראה קודר. בן צבי הביט סביבו ואמר לאל-זעבי: 'למשולש הזה שאתה רואה בעליבותו צפוי עתיד מזהיר, בתי מידות ייבנו בו, האדמה תעטה ירוק, עצים יינטעו בה ותנופת עבודה ויצירה תהיה במקום' (אל-זעבי 1987: 64-68). בן צבי האמין, אליבא דזעבי, בשיתוף ואחוזה בין העמים במדינה, ללא אפליה וללא ניצול (אף על פי שיהיה מי שיאמר שזעבי פסול לעדות בשל קרבתו לראשי מפא"י). מעניין שזעבי קיבל על עצמו את תפקידו של ר' יהודה, סניגורם של השלטונות, ובוים את תפקידו של רשב"י, קטיגורם, וכל אחד מהם הבין אחרת את המציאות.

את תפקיד סניגורם של שלטונות ישראל קיבל על עצמו גם חיים זנברג. תחום התמחותו של זנברג הוא דיני מקרקעין. ספר המבוסס על עבודת הדוקטור שלו התפרסם בשם הסדר זכויות במקרקעין בארץ ישראל ובמדינת ישראל (זנברג 2000), ובו ניתח זנברג את תהליך רישום הבעלויות בארמות הארץ החל בחקיקת חוק הקרקעות העוסמאני (1858), עבור בהסדר הקרקעות בתקופת המנדט על פי פקודת הקרקעות (1928) וכלה בשנות המדינה. זהו מחקר היסטורי-משפטי באופיו, ובו מידע רב הדרוש לכל המעוניין להבין סוגיות הקשורות בבעלות על קרקעות, ובכלל זה את השימוש בדיני המקרקעין בהקשר למאבק בין התנועה הציונית לתנועה הלאומית הערבית. במהלך כתיבת עבודת המחקר כחן זנברג את הכתיבה האקדמית בישראל בנושא הקרקעות, ודומה כי חש צורך להתמודד עם הנחות היסוד שלה, כפי שהוא הבין אותן. התוצאה היא ספרו החדש, הנסקר כאן, ספר שהוא פולמוסי בעיקרו. ספר זה משלב מחקר עובדתי בשאלת הקרקע עם ניתוח הכתיבה האקדמית הישראלית בנושא. טענתו המרכזית של זנברג היא שבמחקר האקדמי מוסכם שמדינת ישראל נישלה ערבים רבים מאדמותיהם וניכסה אותן לעצמה. מוסכמה זו, לדבריו, נובעת מגישה פוסט-ציונית ואינה נכונה עובדתית (זנברג, עמ' 19).

בניסיון להוכיח את היותם של התומכים ב'טענת הנישול והניכוס' פוסט-ציונים, טוען זנדברג שכל מי שגורס שאין (או לא היה) בארץ ישראל מרחב מתאים למימוש השאיפות הלאומיות היהודיות – כופר בעקרונות הציונות. טענה זו מבוססת על הקביעה שהזרם המרכזי בציונות ראה בארץ ישראל את המקום היחיד שבו יוכל לממש את השאיפות הלאומיות של העם היהודי אף על פי שהבין שייאלץ לחלוק את הארץ עם הערבים החיים בה (זנדברג, עמ' 25-26). זוהי טענה בעייתית גם מבחינה לוגית וגם מבחינת הדיוק ההיסטורי, מכיוון שאיש לא יאשים בפוסט-ציונות או באנטי-ציונות את אנשי הזרם המרכזי בציונות, על אף שרבים מהם דגלו בטרנספר, משום שהאמינו שיהיה קשה לבסס דיבונות יהודית בארץ בעוד שישוברים ערביים פרוסים על כל שטחה. זו הייתה עמדתם של אישים מובילים בתנועת העבודה, מטבנקין ועד יצחק בן צבי,¹ וראש תנועת 'מולדת' המנוח, רחבעם זאבי, נהנה לצטט באוזני אנשי השומר הצעיר את דבריו ברל כצנלסון: 'לא היינו יכולים להקים את מרחביה ומשמר העמק בלי טרנספר' (ששר 1992: 50). היום, תפיסה זו היא נחלתו של זרם חשוב בציונות הדתית-לאומנית, הגורס כי הציווי המקראי 'עֲלֶה רָשׁ' חל בימינו, ומשמעו שאין פסול בנישול הערבים החיים בארץ. קיצורו של דבר, אין בין ציונות לבין התנגדות לנישול ערבים ולא כלום: בין הציונים הנאמנים יש השמחים על הנישול, יש החושבים שמוטב היה לולא אירע, יש הטוענים שהיה מהוסס מדי – ויש המכחישים את עצם התרחשותו. בחירתו של זנדברג להתעלם מרעיון הטרנספר ולהדגיש תפיסות מנוגדות, מביאה להבלטת 'האור' שבהוויה הציונית ולטשטוש 'הצל הכחול לבן' שהטילה על יושביה הלא-יהודים של הארץ. עם זאת, זנדברג אינו מתעלם לחלוטין מהצללים: הוא מודע לכך שהערבים מופלים לרעה (זנדברג, עמ' 20) ולכך שמדינת ישראל אינה עומרת במחויבותה לנהוג בהם בשוויון (זנדברג, עמ' 33), אולם לדעתו מדינת ישראל יכולה לתקן המעוות באמצעות הקצאה שוויונית של משאבים וצמצום האפליה, שכן על פי הבנתו אפליית הערבים לרעה איננה ממהותה של הציונות, אלא תוצאת לוואי לא רצויה שלה.

פן חשוב יותר בספרו של זנדברג הוא ניתוחו את דרכי המחקר המקובלות בתחום הקרקעות והממצאים העובדתיים שהוא מציג. בכמה מהמקרים הניתוח שהוא מציע והממצאים שהוא מציג מאירי עיניים, במקרים אחרים – פחות. בשער הראשון של הספר זנדברג מציג טענה מרכזית (וראויה, לטעמי) (זנדברג, עמ' 38-40). הוא חולק על הדעה הרווחת שכל שטח מדינת ישראל (כ-21 אלף קמ"ר) היה אדמה ערבית, פרט לאדמות שרכשו יהודים לפני קום המדינה (קרוב לאלפיים קמ"ר) ופרט לאדמות

1 אותו בן צבי מסיפורו של אל-זעבי, הציע לסייע לפלאחים המתרוששים להתיישב מחוץ לתחומי הארץ. ראו תזכירו (מ'1931?) בארכיון הציוני המרכזי, תיק J1/2216.

שהגדרה ממשלת המנדט 'אדמת מדינה' (כ-1,500 קמ"ר). כלומר, לא נכון לראות בכל הקרקעות שלא היו בבעלות יהודית או ממשלתית (כ-17.5 אלף קמ"ר), אדמות בבעלות ערבית, ומשום כך, טעות לראות ברישומן של קרקעות אלו על שם המדינה ניכוס ונישול. חלק ניכר מקרקעות הארץ לא היו ראויות לעיבוד ולא שימשו את התושבים הערבים, ואף לא הייתה כל זיקת בעלות פרטית עליהן. ולראיה, אחרי הקמת המדינה, כאשר רשמה המדינה שטחים אלו על שמה, איש לא טען לבעלות פרטית עליהם. נוסף על כך, זנדברג מציין שאין לראות בכל מקרקעי המדינה היום 'אדמה יהודית', מכיוון ששטחים שהוקמו עליהם בתי חולים, כבישים, שמורות טבע ועוד, משמשים גם את האוכלוסייה הערבית במדינה. כאן המקום להשוות בין דברי זנדברג לבין טענה לא-מדויקת שמעלה בוימל בספרו (בוימל, עמ' 181): בוימל טוען שעם חתימת האמנה בין מדינת ישראל לבין הקק"ל 'הפכה הקק"ל לאחראית העליונה לניהול מקרקעי המדינה', ומכאן: 'הנה כי כן, נוסף על כך ששטחי קרקע רבים הופקעו מידי הערבים, הופקעה גם זכותם, כאזרחי המדינה, ליהנות ממה שהוגדר כקרקעות המדינה'. דבריו של בוימל אינם מדויקים, לא רק משום שערכים משתמשים, כאמור, בקרקעות המדינה שהועמדו לשימוש הציבור הרחב; ולא רק משום שבשכונות שהוקמו בנצרת עילית ובכרמיאל על השטחים הגדולים שהופקעו מתגוררים גם ערבים רבים; אלא גם משום שקק"ל לא הפכה ל'אחראית עליונה' על קרקעות המדינה, אלא רק לשותפה בניהולם כששולכה במועצת מינהל מקרקעי ישראל.

בשער השני של הספר זנדברג מקדיש פרק לכל אחד מ'אבות הניכוס', כלומר לדרכים העיקריות שבאמצעותן נוכסה אדמה ערבית לטענת הפוסט-ציונים. זנדברג מונה ארבע דרכים כאלה, והן: ניכוס מקרקעי הפליטים, ניכוס באמצעות הפקעה, ניכוס באמצעות תהליך הסדר הזכויות במקרקעין וניכוס מקרקעי הנגב. בשל קוצר היריעה נתייחס רק לשלוש הראשונות. באשר לנכסי הפליטים, זנדברג קובע את המובן מאליו – שככלל אין מדובר בנטילת אדמותיהם של אזרחי ישראל הערבים (זנדברג, עמ' 69-70). ואולם, טענת הניכוס אינה עוסקת רק בערבים בישראל, אלא בערביי פלסטין המנדטורית כולם, וקשה לחלוק על העובדה שהחלטת ממשלת ישראל מ-1948 לחסום את שיבת הפליטים הביאה לנישול מאות אלפי איש מאדמתם ולניכוס אדמתם. ושוב: רבים יטענו שהיה זה מהלך מוצדק, ו(יהודים) מעטים יחלקו עליהם. עם זאת, יש לזכור שההחלטה למנוע את שיבת הפליטים נבעה, בין היתר, מהאפשרות לנכס את אדמותיהם, ולא הייתה מובנת מאליה כפי שהיא היום. מקצת חברי מפ"ם, למשל, התנגדו במהלך המלחמה לבלימת השיבה (מוריס 1991: 196), ואפילו גולדה מאיר היססה במאי 1948 בשאלה אם ראוי למנוע גם את שיבת הפליטים שלא השתתפו במערכה נגד היישוב (מוריס 1991: 184-185). מדוע אפוא טוען זנדברג כאילו 'מעלי טענת הניכוס' מקשרים אותה לערבים אזרחי ישראל בלבד, ואינו מתמודד עם הטענה הממשית שהיה כאן מהלך של נישול וניכוס?

כך גם באשר לאדמות פליטי הפנים – אזרחי ישראל הערבים שנעקרו מכפריהם ומעריהם – ונכסיהם הועברו גם הם לרשות האפוטרופוס לנכסי נפקדים. זנדברג מזכיר שחלק מנכסיהם הוחזרו להם במסגרת 'ניסיון לרפא את הפגיעה בפליטי הפנים', וטוען ש'הכללת נכסי פליטי הפנים בטענת הניכוס מתעלמת מניסיון זה' (זנדברג, עמ' 86). החזרת נכסים כזאת אכן התרחשה, אולם זנדברג מתמקד בניסיונות התיקון ומתעלם ממהלך הניכוס שהקיף את מרבית אדמותיהם. אם כך, במה עדיף תיאורו המחליף התעלמות אחת באחרת? ואולם, כמו שהצעתי לעיל, לכל חוקר הזכות להדגיש היבט אחד מפניה המורכבות של המציאות, היבט שאתו הוא מזדהה יותר, ועלינו, הקוראים, לעסוק במלאכת ההרכבה.

הפרק הרביעי בספר עוסק בניכוס באמצעות הפקעה (להבדיל מהכרזה על נכסים כנכסי נפקדים או העברתם לרשות המדינה במסגרת חוק רכישת מקרקעין, 1953). כדי להגיע לנתונים מדויקים באשר לקרקעות שהפקיעה המדינה, אסף זנדברג, בסיוע עוזרי המחקר שלו, את כל ההודעות שהתפרסמו על פי חוק ב'דשומות' ועסקו בהפקעות קרקע, וכן את הנתונים המופיעים בדוחות השנתיים של מינהל מקרקעי ישראל. על פי ממצאיו, בכל שנותיה של מדינת ישראל הופקעו בסך הכול כרבע מיליון דונם – הרבה פחות מהנתון המופיע במקצת הספרים – ומתוכם רק כמאה אלף דונם הופקעו מבעלים פרטיים, יהודים וערבים כאחד. משמעות הדבר שהיקף הקרקעות שהופקעו מערבים היה מצומצם בהרבה ממה שסבורים חוקרים רבים, ולא עלה על כמה רכבות דונמים. זה נתון חדש המוסיף להבנתנו את היסטוריית הקרקע במדינה.

גם בנושא זה זנדברג עובר מאיתור נתונים וניתוחם לשאלות מתחום המוסר, ומביע את דעתו כי אין לשלול 'הפקעת מקרקעין מקבוצה פלונית לשם ייעודם למטרות המשרתות את כלל הציבור או קבוצה פלונית אחרת', כלומר, אין פסול בהפקעת אדמות מערבים כדי לבנות יישובים ליהודים. לטענתו, 'השאלה המכרעת [לעניין פטילתם של צעדים כאלה] היא מה עוצמת הפגיעה ומה היקף הפיצוי' (זנדברג, עמ' 99). דומה שגישה זו יכולה להתקבל רק על רעת מי שסבור שהמיזם הציוני חשוב יותר מצרכיה של האוכלוסייה הערבית במדינה.

הסדר המקרקעין עומד במרכזו של הפרק החמישי, המתרכז במהלכי רישום הבעלות שערכה המדינה החל מאמצע שנות החמישים. זהו פרק מפורט ומעניין ביותר והוא נועד להפריך את הטענה שכתהליך רישום המקרקעין רשמה המדינה על שמה חלקות רבות בכפרי הגליל שהיו אמורות להירשם על שם בעלים ערבים. זנדברג חולק בעיקר על מחקריהם של סנדי קדר (קדר 1998) וג'רמי פורמן (Forman 2005) שלפיהם התהליכים שנערכו לקראת ההסדר ובמהלכו נועדו להגדיל את השטח שיירשם על שם המדינה. זנדברג מזכיר שעל פי החוק הנהוג מ-1858 ואילך, מקרקעין שאי אפשר

לעבדם ולא נבנה עליהם דבר אינם יכולים להיות בבעלות פרטית, ולכן הקרקעות שנרשמו על שם המדינה בכפרים המיושבים בגליל היו ברובן הגדול אדמות שהבעלות השיורית שלהן (כלומר ברירת המחדל מבחינת הרישום) הייתה 'אדמות מדינה'. העובדה שאדמות הטרשים האלה היו מאגר הקרקעות הטבעי להתפתחות השטח הבנוי והמעובד של הכפרים ההרריים בגליל, אינה מעלה ואינה מורידה בעינינו, כפי שלא השפיעה על האחראים על הסדר הקרקעות בגליל ההררי מטעם המדינה שקיימו כלשוננו את הציווי 'קוב הדין את ההר' (תלמוד בבלי, סנהדרין ו ע"ב). אפשר לטעון שהמחלוקת בין הצדדים נובעת מנקודות מבט שונות על הציונות, אך יש בה יותר מכך: היא מעידה על הכדלים בתפיסות יסוד בדבר זכויותיה וחובותיה של המדינה כלפי אזרחיה ובדבר היחסים בין הפרט לחוק.

ובחזרה לשאלה בדבר הטיותיהם של חוקרים, שאלה מעניינת לא פחות מהשאלה בדבר מידת ציוניותם. כדי לאתר הטיות כאלה (שכאמור, אין לפסלן בהכרח) אפשר להשתמש בתרגיל המחשבתי הזה: אילו היה 'העם הפלסטיני' מתארגן, כובש את הארץ ומקים בה מדינה חילונית-דמוקרטית מהים עד הנהר, ואילו מדינה זו הייתה מונעת את שיבתם של היהודים שהיגרו ממנה בזמן המלחמה ורושמת על שמה את אדמותיהם, מפקיעה אדמות ביישובים יהודיים ומסביבם ומקימה עליהם יישובים לפליטים הפלסטינים החוזרים – כיצד היה מוגדר המהלך הזה? האם מי שרואים במה שנעשה במקרקעי הארץ במהלך 1948 ולאחריה נישול, וגם מתנגדיהם, היו ממשיכים גם אז לדבוק בטיעוניהם? האם אפשר לדון בסוגיות אלו דיון המנותק מהנחות יסוד בשאלה מי הם בעלי הזכויות על הארץ?

לא לנו לענות על שאלות אלו, שאין מטרתן אלא להציע זווית חלופית לדיון, מה עוד שעניינם של שני הספרים הנסקרים כאן הוא העבר המתועד ולא העתיד המדומיין, ובהיותם כאלה הם מוסיפים, כל אחד בדרכו, מידע חשוב ודרכי ניתוח מועילות. יש יתרון לקריאת שני הספרים בעת ובעונה אחת, שכן הסתפקות באחד מהם עלולה לגרום לקורא לגווע בצמא וכידו מחצית הכוס הריקה, מבלי שיבחין שלמדינת ישראל היו (גם) כוונות טובות ושנעשו (גם) מעשים חיוביים, או להשאירו עם מחצית הכוס המלאה שתגרום לו להשתנק משבחי הציונות.

הלל כהן

ביבליוגרפיה

זנדברג, חיים, 2000. הסדר זכויות במקרקעין בארץ ישראל ובמדינת ישראל, ירושלים: קק"ל והמכון למחקרי חקיקה ולמשפט השוואתי בפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית.

אל-זעבי, סיף א-דין, 1987. שאהד עיאן: מד'פראת, שפאעמרו: דאר אלמשרק. מוריס, בני, 1991. לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, תל אביב: עם עובד. ששר (שרשבסקי), מיכאל, 1992. שיחות עם רחבעם-גנדי-זאבי, תל אביב: משכל. קדר, סנדי, 1998 (תשנ"ח). 'זמן של רוב, זמן של מיעוט: קרקע, לאום ודיני ההתיישנות הרוכשת בישראל', עיוני משפט כא: 746-665. תלמוד בבלי (מסכתות: סנהדרין, שבת).

Forman, Jeremy, 2005. Israeli Settlement of Title in Arab Areas: The Special Operation of Land Settlement in the North (1955-1967), Ph.D. Dissertation, University of Haifa.